

Відомості про автора

Кравченко Софія І., магістрант факультету психології Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка

Kravchenko, Sofiia I., a magister student, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail:sophi6378@gmail.com

УДК 159.9; 316.6

Красілова Ю.М.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАКЦІЇ НА ФРУСТРАЦІЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

Красілова Ю.М. Особливості реакції на фрустрацію неповнолітніх засуджених. У статті розглянуто проблему ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Показано, що важливим фактором ресоціалізації є вміння поводити себе адекватно у фруструючих ситуаціях. Виявлено відмінності особливостей поведінкових реакцій на фрустрацію неповнолітніх засуджених та підлітків нормативної групи. Визначено співвідношення неповнолітніх засуджених та школярів відповідно до їх типів реакцій на фрустрацію: асертивний; неасертивний; агресивний; несформований та суперечливий.

Ключові слова: неповнолітні засуджені; реакція на фрустрацію; асертивна поведінка, неасертивна поведінка, агресивна поведінка.

Красилова Ю.М. Особенности реакции на фрустрацию несовершеннолетних осужденных. В статье рассмотрена проблема ресоциализации несовершеннолетних осужденных. Показано, что важным фактором ресоциализации является умение вести себя адекватно в фрустрирующих ситуациях. Выявлены различия особенностей поведенческих реакции на фрустрацию несовершеннолетних осужденных и подростков нормативной группы. Определено соотношение несовершеннолетних осужденных и школьников в соответствии с их типами реакций на фрустрацию: асертивный; неасертивный; агрессивный; сформирован и противоречивый.

Ключевые слова: несовершеннолетние осужденные; реакция на фрустрацию; асертивное поведение, неасертивна поведение, агрессивное поведение.

Постановка проблеми. Однією із вкрай важливих проблем, які існують в нашому суспільстві є проблема злочинності серед неповнолітніх. Неповнолітні злочинці – це специфічна категорія правопорушників, які перебувають на етапі

особистісного становлення, так як підлітковий вік – перехідний вік від дитинства до дорослості. І саме в цей складний період підлітки стикаються з різноманітними перешкодами і в залежності від того як вони долають ці перешкоди, формується їх позиція, ставлення до навколишнього світу. І якщо підліток не в змозі правильно відреагувати на ситуацію перешкоди, тобто, фруструючу ситуацію, то він вступає в конфлікт, який може призвести до порушення закону.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Одним із напрямів у боротьбі із рецидивною злочинністю взагалі та злочинністю неповнолітніх, зокрема, є успішна ресоціалізація. На законодавчому рівні поняття ресоціалізації визначається в статті 6. Кримінально-виконавчого кодексу України: „ Ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві”[5]. Ми погоджуємося з даним визначенням, адже підліток повинен мати бажання ресоціалізуватися і прикладати для цього всі зусилля, якщо цього не буде, зрозуміло, що процес ресоціалізації не відбудеться.

Фахівці соціальної сфери у своїй роботі спираються на визначення ресоціалізації як повторної соціалізації, в процесі якої відбувається підготовка повернення індивіда у звичне середовище, відновлення його соціальних зв'язків відбувається шляхом зміни установок та цінностей [3].

Алексєєнко Т.Ф. розглядає ресоціалізацію як один із складних соціальних процесів, який спрямований на подолання десоціалізації особистості, відновлення необхідних якостей для нормальної життєдіяльності та переорієнтацію соціального спрямування розвитку особистості шляхом включення у нові позитивні міжособистісні стосунки і види діяльності [3].

Швалб Ю.М., зазначає, що за умов виникнення соціальних порушень у життєдіяльності особи з однієї сторони є порушення нормального процесу соціалізації особистості, який передбачає проходження індивідом прийнятих у суспільстві етапів включення особи у систему соціальних структур і відносин. З іншої сторони, це порушення, що пов'язані з такою зміною умов життєдіяльності, які призводять до стану десоціалізації та потребують від нього проходження повторної соціалізації, тобто ресоціалізації [11].

Дослідженням особливостей процесу ресоціалізації неповнолітніх правопорушників займався Лютій В.П.. У своєму дослідженні дійшов висновку, що найпоширенішими чинниками, що перешкоджають ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням є: проблеми в родині; низька успішність у навчанні; невизначеність ціннісних орієнтацій та життєвих цілей; неадекватна самооцінка та нерозуміння власних сильних і слабих сторін; накопичення невирішених проблем [7].

Соціальні та психологічні детермінанти виникнення фрустрації у підлітковому віці досліджувала Божок О.О. У дослідженні виявила, що до зовнішніх (соціальних) фрустраторів відносяться в основному: стосунки з однолітками, батьками, вчителями, друзями та однокласниками; умови навчання; існування в класному колективі; різноплановість вимог викладачів. До внутрішніх (психологічних) віднесла: переживання невдачі або невпевненості; емоційні переживання; впевненість у собі; різноманітність власних інтересів та їх співвідношення з навчанням [1].

Отже, важливим фактором ресоціалізації неповнолітніх правопорушників є вміння поводити себе адекватно у фруструючих ситуаціях.

Відомий американський психолог – С.Розенцвейг вважав, що фрустрація виникає в той момент коли людина має певні нездоланні перешкоди або опір на шляху до задоволення потреб. Дослідник виділив три типи фруструючих ситуацій, а саме: позбавлення (коли відсутні необхідні засоби для досягнення цілей та задоволення потреб); втрата (смерть близької людини) та конфлікти як внутрішні, та і зовнішні [6].

Недибалюк О.С. досліджувала реакції на фрустрацію неповнолітніх засуджених у виховній колонії за методикою Розенцвейга. У процесі дослідження Недибалюк О.С. модифікувала цю методику таким чином: на основі сполучення типів реакції та їх направленості виокремила п'ять типів поведінки неповнолітніх засуджених: асертивна поведінка; неасертивна поведінка; агресивна поведінка; суперечлива та несформована поведінка. Асертивна поведінка (у даному випадку досліджуваний уміє висловити свої думки та почуття, не ображаючи інших, тобто конструктивно реагує на критику і пропонує шляхи вирішення проблем); неасертивна (з такою поведінкою неповнолітній хоче отримати бажане, але при цьому покладається на інших, сподіваючись, що інші інтуїтивно зрозуміють чого він хоче); агресивна (спрямована на відстоювання своїх прав, шляхом приниження інших, навіть використовуючи обман, образи та погрози); несформована (до цього типу відносяться особи, які не знають як діяти в тій чи іншій ситуації, тому діють імпульсивно, під впливом зовнішніх обставин та емоційних переживань) та суперечлива поведінка (до цього типу відносяться підлітки у яких одночасно домінують два типи поведінки, підлітки у фруструючій ситуації діють свідомо, але мають внутрішній конфлікт)[9, 10].

Тому **метою нашого дослідження** є визначення відмінностей особливостей реакції на фрустрацію неповнолітніх засуджених та підлітків нормативної групи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося на вибірці неповнолітніх, засуджених до покарань не пов'язаних з позбавленням волі – міста Києва, Київської області (Біла Церква, Богуслав, Васильків, Іванків, Рокитне, Сквиря, Фастів) та міста Житомира і склала 60 осіб, з них – 9 дівчат та 51

хлопець. Щоб порівняти отримані результати ми також провели дослідження в загальноосвітніх школах м. Києва і вибірка склала – 80 учнів.

Щоб визначити особливості реакції на фрустрацію неповнолітніх засуджених ми використовували модифіковану методику С. Розенцвейга [9,10,12]. Методика є проєктивною і складається з 12 картинок, на яких зображені люди, які знаходяться у проблемній ситуації, ситуації фрустрації. Ситуації, які представлені в методиці мають наступні блоки: ситуація справедливої критики (визначає як неповнолітній реагує на справедливі зауваження та висловлювання з приводу його поведінки); ситуація не справедливої критики (визначає як досліджуваний поведе себе у ситуації де є звинувачення, образи); провокуюча ситуація (має на меті визначити реакцію неповнолітніх на висловлювання, які можуть вивести їх поведінку з рівноваги); ситуація перешкоди (визначає реакцію підлітка, який стикається із труднощами у задоволенні власних потреб). Методика має таку інструкцію: „Подивись на цей малюнок. Тут зображено дві людини. Те, що говорить одна людина, записано в квадраті. Скажи, як ти думаєш, що йому відповідає інша людина”. Потім неповнолітньому по черзі показують малюнки. Під час виконання завдання ми використовували також метод спостереження та фіксували вербальні та невербальні (інтонацію, вираз обличчя, позу тіла та ін.) прояви досліджуваного.

Розглянемо результати емпіричного дослідження. Найбільш виражений тип поведінки серед неповнолітніх засуджених – агресивний (32%). Підлітки, яких ми віднесли до цього типу агресивно реагують навіть в ситуації справедливої критики, наприклад: «Якого фіга, це ти зробила!»; «Виб'ю двері.»; «Нічого страшного, купиш нову.» та ін.). Неповнолітні засуджені з агресивним типом поведінки звинувачують інших, перекладають обов'язки на інших, погрожують, ображають та зверхньо відносяться до інших, навіть не розбираючись у ситуації, яка склалася, наприклад: «Если я жадный, так пусть она тебя разводит, добродушный дурак.»; «Скатертью дорога!»; «Аморальная тварь.»; «Сейчас ты у меня спотыкнешься»; «Тоді вали звідси»; «Купуй мені такий самий, бо руку зламаю.»; «Табло завали.» та ін..

На другому місці знаходяться підлітки у яких переважає неасертивний тип поведінки (28%), тобто це підлітки, які не повністю висловлюють свою думку, вдаються до маніпулятивної поведінки, мають самозахисну реакцію і не прагнуть розібратися в ситуації яка склалася і не пропонують шляхів вирішення проблемної ситуації, наприклад: « Вибач, я випадково»; «Я не хотів»; «Ну это ее мнение и ее выбор»; «З усіма буває»; «Ладно, зайду в другой раз»; «Добре, я поїхав»; « Нічого страшного»; «Значит не судьба, не повезло».

Найменшу кількість балів (8%) отримали підлітки з асертивним типом поведінки. Це підлітки, які у фруструючій ситуації використовували стратегії асертивної поведінки, відстоювали свої права не нехтуючи потребами інших,

наприклад: « Вибачте, я куплю нову та кращу, думаю вона їй теж сподобається»; «Давай підемо в кафе і я докажу тобі, що я не жадібний.»; « У кожного разные взгляды на мир.»; «Я попробую сдвинуть дерево, если не получится, обведу»; « Краще я зрушу дерево, щоб у інших не було такої проблеми як у мене.»; Давайте найдем удобное время для нас двоих.»; « Давай ей позвоним, наверняка что-то случилось.»; « Скажи мені причину і я тебе зрозумію.» та ін.

Що ж до суперечливого типу реакції на фрустрацію (18%), тут потрібно враховувати той факт, що суперечлива поведінка може бути :

«А» – між асертивною та неасертивною;

«Б» – між асертивною та агресивною;

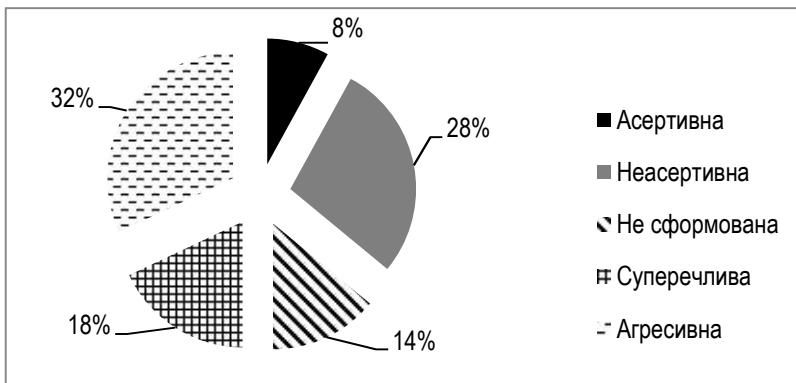
«В» – між неасертивною та агресивною.

Випадок «А» – коли суперечать асертивна та неасертивна поведінка, це можна пояснити тим, що з одного боку підлітку легше відмовитися від своїх бажань аби не суперечити з іншими. Такого підлітка можна навчити компетентно реагувати на фруструючі ситуації, адже неповнолітній ще не повністю вмів висловити свою думку так, щоб не образити інших і не повністю контролює свої емоції і разом з тим, схильний над собою працювати.

Випадок «Б» – коли суперечать асертивна та агресивна поведінка, це можна пояснити тим, що первинна реакція на фруструючу ситуацію є агресивна і разом з тим неповнолітній намагається стриматися. Тому в даному випадку дещо складніше сформувати асертивну поведінку.

Випадок «В» – коли суперечать неасертивна та агресивна поведінка, це можна пояснити тим, що неповнолітній дбає лише про свої інтереси і яким чином буде відбуватися задоволення цих інтересів його не цікавить, навіть якщо це образить чи принизить гідність інших людей. Тому сформувати асертивну поведінку у даному випадку дуже важко.

Результати отримані за допомогою даної методики ми можемо побачити на

мал.1.

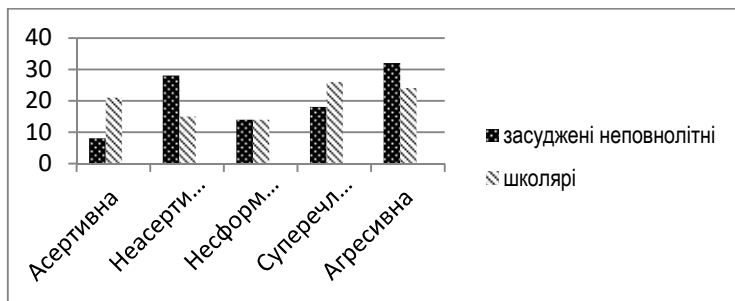
Мал.1. Типи поведінки неповнолітніх засуджених у ситуації фрустрації

Дещо інші показники мають звичайні підлітки. Результати нашого дослідження показали, що кількість неповнолітніх засуджених, які мають агресивний тип поведінки перевищує кількість школярів з даним типом у співвідношенні 32%: 24%. Це свідчить про те, що неповнолітні засуджені спілкуються за допомогою агресії та досягають мети будь-якою ціною, незважаючи на інших.

Також результати нашого дослідження показали, що асертивною поведінкою володіють переважно підлітки нормативної групи – 21%. Натомість лише 8% неповнолітніх засуджених мають навички асертивної поведінки. Отже навички які перешкоджають виникненню конфліктів та допоможуть знайти вихід із конфліктних ситуацій у неповнолітніх правопорушників розвинуті набагато гірше, ніж у соціально адаптованих однолітків. Це є важливим фактором ресоціалізації, оскільки наявність асертивної поведінки зменшує ризик рецидиву серед неповнолітніх засуджених.

Слід зазначити, що у нормативній вибірці переважає асертивний тип поведінки. Разом з цим нас стурбувало, що несформований тип поведінки знаходиться на одному рівні з неповнолітніми правопорушниками. Це можна пояснити тим, що особи даної вікової категорії знаходяться на етапі становлення особистості, тому асертивна поведінка у них ще не сформувалася. Суперечливий тип у нормативній групі на 8% більший ніж у неповнолітніх правопорушників. Визначення причин цього явища потребують подальшого дослідження. Проте, ми припускаємо, що це можна пояснити тим, що серед них можуть бути підлітки, які є схильними до девіантної поведінки, тобто ці школярі є «потенційними злочинцями».

Співвідношення типів поведінки неповнолітніх засуджених та школярів ми можемо побачити на мал.2

Мал.2. співвідношення типів поведінки неповнолітніх засуджених та школярів

Висновки. Вивчення проблеми ресоціалізації неповнолітніх засуджених дало змогу визначити, що важливим фактором їх ресоціалізації є вміння поводити себе адекватно у фруструючих ситуаціях. Специфічна реакція особи на фрустраційну ситуацію є регулятором поведінки, яка визначає позицію індивіда. Якщо підліток не в змозі правильно відреагувати на ситуацію перешкоди, тобто, фруструючу ситуацію, то він вступає в конфлікт, який може призвести до порушення закону. Важливим фактором ресоціалізації неповнолітніх правопорушників є вміння поводити себе адекватно у фруструючих ситуаціях.

Було виявлено відмінності особливостей поведінкових реакції на фрустрацію неповнолітніх засуджених та підлітків нормативної групи. Зокрема, встановлено співвідношення неповнолітніх засуджених та школярів відповідно до певних типів їх реакцій на фрустрацію а саме: підлітків, які мають асертивний тип реакції втричі більше в звичайній школі ніж підлітків правопорушників; натомість неповнолітніх засуджених з агресивним типом поведінки в півтори рази більше ніж підлітків у нормативній вибірці.

Вкрай важливо орієнтуватися на типи поведінки у ситуації фрустрації серед неповнолітніх засуджених, щоб зрозуміти яким чином необхідно з ними працювати та які необхідно підібрати методи роботи з ними. Враховувати особливості типів реакцій на фрустрацію, що дає можливість попередити рецидивну поведінку серед неповнолітніх злочинців. І відповідно до цих типів поведінки необхідні інші форми та методи роботи.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні зв'язку між фрустрацією та мотивацією поведінки.

Krasilova, Y.M. Features of juvenile convicts' reactions to frustration. The article discusses the issues of juvenile convicts' re-socialization. It shows that an ability to behave adequately in frustration situations is an important factor of re-socialization. Adolescence is the age of transition from childhood to adulthood; during this difficult period, adolescents face a variety of obstacles; and their positions, attitudes towards the outside world are formed depending on how they overcome these obstacles. If an adolescent is not able to react correctly to a situation with obstacles, that is a frustrating situation, he/she comes into a conflict, which can lead to a violation of the law.

The study was conducted with a group of juveniles convicted but not sentenced to a prison—60 people, and with a control group of 80 general school students. We determined peculiarities of juvenile convicts' reactions to frustration with the modified Rosenzweig's method.

The differences in behavioural patterns of juvenile convicts and adolescents from the control group have been revealed. In particular, the ratio of certain reactions to frustrations shown by juvenile convicts and general school students is the next: general school adolescents have the assertive reaction type three times more often than adolescent-offenders; on the contrary, juvenile convicts show the aggressive behavioural type 1.5 times more likely than the control group adolescents.

The article proves that it is extremely important to focus on the types of juvenile convicts' behaviour in frustration situations in order to understand how to work with them and which methods should be used. Recurrence among juvenile offenders can be prevented with taking into account types of their reactions to frustration. Different forms and methods of work are needed according to these types of behaviour.

Keywords: juvenile convicts; reaction to frustration; assertive behaviour, non-assertive behaviour, aggressive behaviour.

Список використаних джерел

1. [Божок О.О.](#) Емпіричне дослідження соціальних та психологічних детермінант виникнення фрустрації у період дорослішання /О.О. Божок//[Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"](#). Філософія. Психологія. Педагогіка – 2010. - № 1.- С. 74-76. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_fpp_2010_1_12
2. Герасимів Ю.В. Усвідомлення провини як умова успішної ресоціалізації умовно засудженого неповнолітнього/ Ю.В. Герасимів // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. –2009. – Випуск 48. – С. 64-67.
3. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери/ За заг. ред. проф. І.Д. Звереві.— Київ, Сімферополь: Універсум, 2012.— 536 с.

4. Караман О.Л. Соціально-педагогічний портрет особистості неповнолітнього засудженого / О.Л. Караман // [Вісник Харківської державної академії культури](#). — 2013. — Вип. 39. — С. 224–234.
5. Кримінально - виконавчий кодекс України. Відомості Верховної ради України (ВВР), 2004, № 3 – 4, ст. 21. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page>.
6. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний. [Текст] / Левитов Н.Д./ Психология мотивации и эмоций/ под ред. Гипенрейтер М.В. / Феликман.- М.: АСТ: Астрель, 2009.- С. 299-305.
7. Лютий В.П. [Ресоціалізація неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням](#) [Текст] / В.П. Лютий // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць - Випуск 12. – І-т проблем виховання. – К.,— 2008.— С 197-204.
8. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки / Н.Ю. Максимова // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь. – 2011. – 520 с.
9. Недибалюк О.С. Визначення ресоціалізаційного потенціалу неповнолітніх-засуджених [Текст] / О.С. Недибалюк // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2015. – Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Випуск 13. - С. 160-170.
10. Недибалюк О.С. Визначення ступеню сформованості асертивної поведінки неповнолітніх засуджених [Текст] / О.С. Недибалюк // Правові, психологічні та педагогічні проблеми профілактики правопорушень: матеріали наук.-прикт. конф., м. Одеса, 28 жовтня 2016р. – Одеса: ОДУВС, 2016. – С.107-109.
11. Психологія соціальної роботи: підручник/ за ред.. Ю.М. Швалба.- К.: «Основа», 2014.- 448с.
12. Райгородский Д.Я. / Практическая психодиагностика. Методики и тесты. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ – М» 2002.— 672с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Bozhok O.O. Empyrychne doslidzhennya sotsial'nykh ta psykhologichnykh determinant vynyknennya frustratsiyi u period doroslshannya /O.O. Bozhok//Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyiviv'kyu politekhnichnyy instytut". Filosofiya. Psykholohiya. Pedahohika – 2010. - # 1.- S. 74-76. Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_fpp_2010_1_12
2. Herasymiv Yu.V. Usvidomlennya provynny yak umova uspishnoyi resotsializatsiyi umovno zasudzhenoho nepovnoolit'noho/ Yu.V. Herasymiv // Visnyk

Zhytomyr'skoho derzhavnoho universytetu. Pedagogichni nauky. –2009. – Vypusk 48. – S. 64-67.

3. Entsyklopediya dlya fakhivtsiv sotsial'noyi sfery/ Za zah. red. prof. I.D. Zvyeryevoyi.— Kyiv, Simferopol': Universum, 2012.— 536 s.4.Karaman O.L. Sotsial'no-pedahohichnyy portret osobystosti nepovnolitn'oho zasudzhenooho / O.L. Karaman // Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury. — 2013. — Vyp. 39. — S. 224–234.

5. Kryminal'no - vykonavchyy kodeks Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoyi rady Ukrainy (VVR), 2004, # 3 – 4, st. 21. Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page>.

6. Levytov N.D. Frustratsyya kak odyn yz vydiv psykhycheskykh sostoyanny. [Tekst] / Levytov N.D./ Psykholohyya motyvatsyy y emotsyy/ pod red. Hyphenreyter M.V. / Felykman.- M.: AST: Astrel', 2009.- S. 299-305.

7. Lyutyty V.P. Resotsializatsiya nepovnolitnikh, zvil'nenykh vid vidbuvannya pokarannya z vyprovuvannyam [Tekst] / V.P. Lyutyty // Teoretyko-metodychni problemy vykhovannya ditey ta uchniv'skoyi molodi: zb. nauk. prats' - Vypusk 12. – It problem vykhovannya. – K.,–2008.—S 197-204.

8. Maksymova N.Yu. Psykholohiya deviantnoyi povedinky / N.Yu. Maksymova // Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv. –K.: Lybid'. – 2011. – 520

9. Nedybalyuk O.S. Vyznachennya resotsializatsiynoho potentsialu nepovnolitnikh-zasudzhennykh [Tekst] / O.S. Nedybalyuk // Aktual'ni problemy psykholohiyi : Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrainy. – 2015. – Tom. Khl: Psykholohiya osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti. – Vypusk 13. - S. 160-170.

10. Nedybalyuk O.S. Vyznachennya stupenyu sformovanosti asertyvnoyi povedinky nepovnolitnikh zasudzhennykh [Tekst] / O.S. Nedybalyuk // Pravovi, psykholohichni ta pedahohichni problemy profilaktyky pravoporushen': materialy nauk.-prykt. konf., m. Odesa, 28 zhovtnya 2016r. – Odesa: ODUVS, 2016. – S.107-109.

11. Psykholohiya sotsial'noyi roboty: pidruchnyk/ za red.. Yu.M. Shvalba.- K.: «Osnova», 2014.- 448s.

12. Rayhorodskyy D.Ya. / Praktycheskaya psikhodiagnostyka. Metodyky y testy. – Samara: Yzdatel'skyy dom «BAKhrAKh – M» 2002.— 672s.

Відомості про автора

Красілова Юлія Михайлівна, аспірантка кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Krasilova, Yuliia M., a postgraduate student, Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv,

E-mail: k-j-m@ukr.net